

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT TEOLOGIE

SIMBOLUL ȘI TAINA ÎN TEOLOGIA POETICĂ A
SFÂNTULUI EFREM SIRIANUL
REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

Pr. prof. univ. Dr. Constantin Claudiu COTAN

Student-doctorand:

Pr. Tudor-Dragoș PARASCHIV

CONSTANȚA 2024

Cuprinsul

Mulțumiri	4
Cuprinsul	6
Indexul abrevierilor bibliografice:	10
Introducere	11
Structura lucrării	20
Capitolul 1. Descoperirea Sfântului Efrem și a teologiei sale simbolico-poetice	28
1.1. Cazul neobișnuit al Sfântului Efrem: două opere, două biografii, două profiluri spirituale	28
1.1.1. De la profilul hagiografic la cel istoric	29
1.1.2. Elementele definiției ale biografiei Sfântului Efrem	32
1.1.2.1. Nașterea, copilăria, educația	32
1.1.2.2. Contextul politic și religios din regiune, anii de maturitate și activitate pastorală, asceza practică și călătoriile fictive ale Sfântului Efrem	35
1.1.3. Două opere nesuperpozabile atribuite Sfântului Efrem	43
1.1.4. Motivele pentru care opera efremiană a suferit prelucrarea și diluția severă	45
1.2. Stadiul cercetărilor teologiei simbolico-mistagogice a Sfântului Efrem	47
1.2.1. Dificultățile întâmpinate	47
1.2.2. Stadiul cercetărilor operei siriace efremiene în limba română	49
1.2.3. Stadiul cercetărilor teologiei simbolico-poetice și mistagogice efremiene pe plan internațional	52
1.2.3.1. Inițierea în universul de imagini și simboluri efremiene : teologia simbolică între metodă și viziune	52
1.2.3.2. Fundamentele teologiei simbolice siriace și arta interpretării tipologice la Sfântul Efrem	54
1.2.3.3. Gândirea simbolică a Sfântului Efrem într-o abordare filosofico-teologică	57
1.2.3.4. Artă gândirii simbolice la Sfântul Efrem: spre cheia de boltă a unei vaste arhitecturi teologice	61
1.2.3.5. Mistagogie și metodă formativă a credinței prin <i>madrāṣē</i> la Sfântul Efrem	63
1.2.3.6. Viziunea sacramentală asupra lumii la Sfântul Efrem	65

1.3. De ce „simbolul și taina” și de ce „teologia poetică”	68
1.3.1. „Simbolul și taina” – în accepțiunea Sfântului Efrem și în înțelegerea noastră	68
1.3.2. Asimetria acceptării în perechile <i>simbol-taină</i> și <i>simbol-icoană</i> : simbolul ca semn al <i>kenozei</i> divine cheamă smerenia și credința omului	71
1.3.3. Adevărul și realitatea - caracterul tainic și/sau rațional al cunoașterii teologice și filosofic-științifice	72
1.3.4. Gândirea simbolică și gândirea rațională în teologia Sfântului Efrem	74
1.3.5. Privirea analitic-scrutătoare și cea simbolic-contemplativă în concepția Sfântului Efrem – spre o conversie a privirii	75
1.3.6. Contemplarea și hrănirea cu simboluri și taine (tipologie și mistagogie)	77
1.3.7. Teopoetica efremiană	77
Capitolul 2. Poetica: Veșmântul poetic și interpretativ al <i>madrășe</i>-lor; terminologia conceptuală și analogică efremiană	79
2.1. <i>Madrășe</i> -le– sinteză între conținut și formă	82
2.1.1. <i>Madrășe</i> ca gen poetic: formă, conținut și destinație	82
2.1.2. Elemente de prozodie, retorică și stil în <i>madrășe</i>	85
2.2. Arhitectura retorico-simbolică a <i>madrășe</i> -lor efremiene	91
2.2.1. Logica simbolică și structuri prozodice în <i>madrășe</i>	91
2.2.2. Polarități simbolice și structuri retorice	93
2.2.3. Arhitectura gândirii teologice în simetrii majestuoase	94
2.2.4. Structura de mărgăritar a <i>Imnurilor Perlei</i>	96
2.2.5. Tăceri grafice, acrostihuri și graiul literelor	100
2.3. Interpretarea poetico-liturgică a <i>madrășe</i> - puterea transformatoare a unei antropologii iconico-simbolice	104
2.3.1. Relevanța epistemologică a senzorialității trupului în teo-antropologia efremiană	105
2.3.2. Metaforele feminine și ascetice	108
2.3.3. Interpretarea și audiența <i>madrășe</i> -lor	111
2.3.4. Cadrul ritual și puterea transformatoare a interpretării <i>madrășe</i> -lor	117
2.4. Terminologia teologică între modelul analogic și cel conceptual	122
2.4.1. Terminologia conceptuală	124
2.4.2. Terminologia analogică	131

Capitolul 3. <i>Theologica</i>: „Veșmântul de cuvinte” al tainei – între limbajul Scripturii și cel al teologiei	140
3.1. „Taina cea din veci ascunsă, dar acum descoperită”- între apofatism și expresie teologic	140
3.1.1. Poetizarea abisului ontologic, ascunzimea divină și „întunericul strălucitor”: Sfântul Efrem și Sfântul Grigorie de Nyssa despre taina nepătrunsă a lui Dumnezeu	142
3.1.2. „Marginea de tăcere a Cuvântului” și limitele cunoașterii: teologia tainei și complementaritatea metodelor la Sfântul Efrem și la Sfântul Vasile cel Mare	146
3.2. Epistemologie și hristologie: Întruparea Cuvântului ca temei al teologiei (al cuvântării despre Dumnezeu); despre natura limbajului și rostul teologiei	154
3.2.1. Taina Întrupării în expresie simbolică efremiană	155
3.2.2. Posibilitatea teologiei, a cunoașterii și a vorbirii despre Dumnezeu	161
3.2.3. Teologie și Revelație: Scripturile, natura și Întruparea	164
3.2.4. Condiția dublă a accesului la sensul tainic al Scripturilor: sinteza între atitudinea morală și aptitudinile intelectuale	167
3.2.5. Pretinsul anti-academism, anti-intelectualism și agnosticism al Sfântului Efrem	169
3.3. Despre limbajul teologiei și alte limbaje	171
3.3.1. Relația dintre diferitele limbaje: teologic, biblic, filosofic și profan	171
3.3.2. Cuvântul și tăcerea ca forme ale limbajului uman; limbajul animalelor și al îngerilor	173
3.3.3. Cuvântul folositor și roditor : despre lucrarea teologului și metoda analogică	176
3.3.4. Limbajele folosite de Sfântul Efrem	177
3.4. Apofatism, simbolism și teologia numelor divine	179
3.4.1. Elemente comune la Sfinții Efrem și Dionisie Areopagitul	180
3.4.2. Complementaritate sau opoziție între apofatism și simbolism; despre așa-zisa depășire a celui dintâi prin cel de al doilea la Sfântul Efrem	183
3.4.3. Teologia numelor - legătura cu apofatismul și simbolismul	190
3.4.4. Nume divine proprii și împrumutate	194
3.4.5. Puterea revelată a numelui „Iisus” și simbolismul numeric al literelor	198
3.4.6. Poezia și teologia ca arte sacre, ca suite de icoane și ca sacramente	202
3.5. Întreita întrupare/revelare a lui Dumnezeu în Natură, Scriptură și în Hristos. Egalitatea și complementaritatea mărturiilor Naturii și Scripturii	205

3.5.1. Rolul „ochiului luminos” în lectura duhovnicească a lumii și a Scripturii, dar și în vederea lui Hristos, Dumnezeu-Omul	208
3.5.2. <i>Rāzā</i> și <i>logos</i> la Sfântul Maxim și Sfântul Efrem	211
3.5.3. Calea anagogiei sau axa verticală: de la „pânza” creației la viziunea Artistului divin	217
3.5.4. „Calea”: axa orizontală sau tipologică	219
Capitolul 4. <i>Symbolica</i> : Veșmântul simbolic al Revelației și al teologiei poetice efremiene	223
4.1. Categorii și configurări simbolice efremiene. Hermeneutică și viziune teologică	223
4.1.1. Simbolurile (naturale, scripturale, liturgice), „veșmântul de nume” și configurațiile tipologice	224
4.1.2. Un simbolism antropologic-hristologic	227
4.1.3. Ortodoxie doctrinară și universalitate simbolică la Sfântul Efrem	232
4.2. Preambul la simbolica efremiană : schema cruciformă hristocentrică, hermeneutica unui teolog și contemplația unui poet	237
4.2.1. Dinamica unei viziuni teopoetice	237
4.2.2. Hermeneutică și exegeză la un teolog poet?	239
4.3. „Din sânul Tatălui în adâncul iadului” și „din Paradis în Paradis” - simbolism, mistagogie și teopoetică în <i>madrāšē</i> -le efremiene	242
4.3.1. Axa verticală: teopoetica și mistagogia efremiană prin simbolism anagogic	243
4.3.1.1. Din sânul Tatălui în sânul șeolului și înapoi	243
4.3.1.2. Simbolismul stihial și arhetipurile	251
4.3.1.3. Macrosimbolurile sintetice efremiene	261
4.3.2. Axa orizontală a teopoeticii efremiene: „Din Paradis în Paradis”, tipologie biblică și mistagogie liturgică	275
4.4.1.1. Tipologia și iconologia Paradisului	276
4.4.1.2. Tipologie și creativitate teopoetică efremiană	283
4.4.2.2. Mistagogia efremiană sau itinerariul tainei spre inima omului: tipologie sacramentală și teopoetică	288
4.4.2.1. Taina Sfintei Ungerii baptismale	291
4.4.2.2. Taina Sfântului Botez	300
4.4.2.3. Taina Sfintei Euharistii	309

Concluzii	318
Bibliografie	331
Glosar de termeni siriaci	370
Expresii teologice și teopoetice efremiene	378
Anexe	379

Cuvinte cheie:

Simbol, taină / mister, teologie poetică / *teopoetică*, limbaj, nume, metaforă; contemplare, hrănire, mistagogie, tipologie, viziune sacramentală / liturgică; natura, Scriptura, Întruparea, *oiconomia*; nașterea, zămislire, pântecul, îmbrăcarea, veșmântul; abisul (ontologic și epistemologic), Revelație, apofatism; *homo symbolicus*, simbolism (antropologic, cosmologic, hristologic, creștin și religios universal); trupul și corporalitatea umană; polaritate, antiteză, paradox, paralelism, chiasm; complementaritate, structuri, configurații și corespondențe (simbolice și retorice); gândire logică / analogică; privirea scrutătoare, iscoditoare, analitică / simbolic-contemplativă; cateheză, inițiere, interpretare, audiență, receptivitate / sensibilitate / senzorialitate, vedere / simțire, feminitate, purificare ascetică, rezonanță interioară, transmite / comunicare, putere transformatoare / transfiguratoare (a tainelor).

Structura lucrării

Teza noastră este organizată în patru capitole.

Capitolul 1: „Descoperirea Sfântului Efrem și a teologiei sale simbolico-poetice” pornește de la semnalarea cazului neobișnuit al autorului, pentru care există două opere literare, două biografii și două profiluri spirituale distincte. Această realitate generatoare de confuzie necesită o poziționare mai tranșantă în sensul unei „separări a apelor”. Procedul cumulativ, însușit de majoritatea comentatorilor ortodocși până în prezent, este contraproductiv pentru că nu reușește să scoată la lumină grandioasa operă poetică și teologică autentică. Compararea titlurilor și a conținutului celor două opere atribuite Sfântului Efrem, cea siriacă și cea bizantină, vădesc cu prisosință incompatibilitatea lor.

Opera poetică cu original siriacă, de care ne ocupăm în această teză, include un limbaj și o terminologie pentru care este nevoie de inițiere. Pentru orientarea în subiect rezum cele mai importante abordări ale teologiei simbolice efremiene realizate de cercetători siriaciști precum Sebastian Brock, Robert Murray, Tanios Bou Mansour și Kees den Biesen, la care adaug lucrările lui Kim Jung și Mathai Kadavil, privitoare la mistagogia și viziunea sacramentală efremiană asupra creației. Se conturează astfel o serie de teme majore: imaginile și conceptele fundamentale, metoda simbolică, activitatea teologică (munca de cercetare, atitudinea și orientarea teologului); terminologia conceptuală și analogică; caracteristicile gândirii simbolice (polaritatea și polisemia, categoriile și configurațiile simbolice, complexitatea și logica lor asociativă); simbolismul tipologic și mistagogia efremiană; timpul și spațiul sacru, viziunea sacramentală asupra lumii; Natura și Scriptura ca martori ai lui Dumnezeu în lume; structurile polare și mijloacele retorice; semnificația interpretării dramatice și muzicale a poemelor.

Explicarea alegerii temei despre simbol și taină în teologia Sfântului Efrem pornește de la observarea unei *asimetрии a acceptării* în tradiția ortodoxă: termenul „taină” este unul privilegiat, în vreme ce simbolul apare ca marginalizat sau exclus. În utilizarea Sfântului Efrem cei doi termeni devin capetele unui *dinamism revelat*, în care simbolul reprezintă partea vizibilă, iar taina, pe cea invizibilă. Pentru el, adevărurile dumnezeiești nevăzute și tainice se revelează în văluri sau veșminte vizibile.

Termenul siriacă *rāzā* utilizat de Sfântul Efrem include ambii termeni ai polarității fundamentale *simbol-taină*. În cazul lui se observă o deplasare de sens de la cel de taină ascunsă din Scripturile

siriace la cel de simbol vizibil. Schimbarea se datorează efectului exercitat de Întrupare asupra distanței ontologice și temporale dintre simbol/prefigurare și adevăr/împlinire. Mai întâi în Hristos și apoi în Sfintele Taine ale Bisericii, simbolul și taina se unesc fără confuzie, precum umanitatea și dumnezeirea, vizibilul și ascunsul, revelatul și tainicul în Întrupare.

În opera Sfântului Efrem *gândirea simbolică* și cea *logic-rațională* sunt într-o relație de distincție și complementaritate, determinată de contextul întrebuirii. Opoziția autorului față de abordarea analitică vizează raționalismul, aplicarea necuvenită și excesivă a iscodirii logice în spațiul privilegiat al tainelor. Condiția indispensabilă în abordarea misterului divin este smerenia epistemologică, atitudinea plină de credință și uimire ce însoțesc privirea simbolic-contemplativă. În acest sens rațiunile naturale și cele evidențiate de știința modernă nu constituie o piedică, ci prilejul de a face mistagogia unei raționalități tot mai ample și mai complexe. Articularea lor într-o viziune integrală, în care rațiunea naturală și semnificația spiritual-simbolică a lucrurilor să coexiste, face cu puțință tranziția între ele. Sfântul Efrem se dovedește un maestru incontestabil și atemporal în călăuzirea spre realizarea unui astfel de deziderat, ce pare atât de îndepărtat de căutările lumii contemporane, deși premisele sale sunt la îndemâna noastră mai mult decât oricând.

Omul este o „ființă înfometată” (de taine și de înțelesuri adânci). Universul reunit al tainelor din natură, din Scriptură și din Liturghie, pe care ni-l deschide credința creștină, alcătuiește o Euharistie de proporții cosmice pe care nu o putem ignora decât cu riscul de a pierde ceva esențial. Sfântul Efrem ne învață că tainele alcătuiesc hrana noastră esențială în călătoria spre Împărăția lui Dumnezeu. În acest sens el este un mistagog. Dar este și un poet de o factură aparte, un *teopoet*, pentru care forma artistică și literară devine „veșmântul” în care își îmbracă gândirea teologică. Ca *mistagog* și *teopoet* el transpune în opera sa căile urmate de Dumnezeu în Revelație. Astfel, *veșmântul vizibil și temporar al tainei este simbolul*¹.

Teologia poetică a Sfântului Efrem este o formă doxologică și poetică de celebrare a Revelației, care capătă aspectul unei metafore majore pe care am numit-o o „teologie a veșmântului”. Caracteristică în cel mai înalt grad pentru teopoetica Sfântului Efrem, ne-o însușim ca *metodă* de abordare a operei sale. Întâlnim mai întâi două categorii majore de „veșminte”: unele, în care Dumnezeu își îmbracă tainele pentru a le revela către om, altele, în care Sfântul Efrem își îmbracă

¹ Sau, altfel spus, dacă „simbolul este carnea limbajului biblic” atunci taina ascunsă în el este duhul acestuia (Cf. Maurice COCAGNAC, *Simbolurile biblice. Lexic teologic*, trad. din franceză de Michaela Slăvescu, Humanitas, București, 1997).

gândirea teologică.

Iar „veșmintele” Revelației sunt în număr de trei: cel simbolic al naturii, cel lingvistic al Scripturii și trupul uman al Domnului. Toate ne călăuzesc spre Taina lui Hristos, Dumnezeu-Omul. În mod asemănător, în creația lui poetică și teologică, Sfântul Efrem se slujește de trei „veșminte” și de trei limbaje (al simbolurilor naturii, al cuvintelor Scripturii și al umanității receptiv-expressive a membrilor grupurilor ascetice) pentru a transmite eficient și convingător tainele mântuirii către membrii comunității de credință.

Avem aici elementele esențiale ale unei *ars poetica, theologica et symbolica* prin care consider că se poate caracteriza deplin moștenirea spirituală a Sfântului Efrem. Ea devine și schema tezei noastre. *Poetica* investighează veșmântul poetic-interpretativ, dimensiunea artistică și mistagogică a expresivității umane din *madrășe*-le efremiene. *Theologica* analizează „veșmântul de cuvinte” adică limbajul teologic, cheștiunea limitelor și a puterilor sale de a articula un răspuns adecvat descoperirii lui Dumnezeu. Iar *Symbolica* dezvoltă corespondența dintre simbolismul efremian și „veșmântul de simboluri” în care Dumnezeu își îmbracă tainele în Revelație. Le vom lua pe rând.

Capitolul 2 Poetica: „*Veșmântul poetic și interpretativ al madrășe-lor; terminologia conceptuală și analogică efremiană*” este dedicat „veșmântului” poetic, retoric și expresiv în care Sfântul Efrem își „îmbracă” tainele pentru a le transmite publicului vizat. Realizez mai întâi o prezentare a genului poetic al *madrășe*-lor sub aspectul formei literare, al elementelor de prozodie, retorică și stil, dar și al relației dintre conținut și formă. Analizele pertinente ale unei pleiade de cercetători precum Sebastian Brock, Andrew Palmer, Philip Botha, Kees den Biesen, Alfonso Rodrigues Pereira, Paul Stevenson, Jeffrey Wickes sau Andrew Hayes, realizate pe poeme întregi sau grupuri de poeme efremiene, evidențiază complexitatea și sofisticarea acestor alcătuiri. Sfântul Efrem se dovedește un rafinat bijutier și un arhitect al cuvintelor, meșteșugul lui putând fi urmărit la nivel de vers, de strofă, de grup de strofe, de poem, de grup de poeme sau chiar de colecție. Autorii citați iau în discuție aspecte diferite ale *madrășe*-lor: complexitatea și rigoarea structurilor prozodice, utilizarea consecventă a polarităților, antitezelor și paradoxurilor, progresul argumentației circulare, simetriile majestuoase ale poemelor, „logica” simbolurilor, semnificația tăcerilor grafice, a omisiunilor intenționate din seriile acrostihurilor și a altor dispozitive semiotice. Textele poemelor împreună cu schemele acestor analize sunt redată în anexele de la sfârșitul tezei.

A doua dimensiune majoră a poemelor efremiene este destinația lor. *Madrășe*-le nu au fost concepute atât pentru o lectură solitară, pe care n-o exclud, cât interpretării publice și muzicale

înaintea sinaxei liturgice sau a cercurilor teologice din Nisibe și Edessa. Cei care realizau aceste reprezentări poetico-liturgice și mistagogice erau, deloc întâmplător, membrii corurilor ascetice din Biserica siriacă. Această realitate interpretativă conferă o nouă și originală dimensiune lucrării catehetice și mistagogice a Sfântului Efrem.

Imitând lucrarea Creatorului, el își „îmbracă” tainele în imagini, simboluri și cuvinte, a căror putere de evocare este sporită de stilistica contrastelor. „Cutia de rezonanță” a tuturor acestor elemente reunite este „instrumentul” receptiv, rezonant și expresiv al simțirii curate a asceților. Purificat prin rugăciune și asceză, trupul uman devine cel mai fin organ al Duhului, conform experienței personale a Sfântului Efrem. Acestuia îi corespunde metafora harfei - sau, mai corect, a lirei – o imagine foarte relevantă pentru viziunea efremiană asupra Revelației. O întâlnim mai întâi sub forma celor trei lire - a Naturii, a Scripturii Vechiului și a Noului Testament -, pe care Dumnezeu cântă melodia armonioasă a Adevărului. Dar Sfântul Efrem o aplică și cu privire la el însuși:

„Cântă Tu, Doamne, pe lira mea pentru toți.
Cuvinte puternice, pentru cei desăvârșiți,
Cuvinte curate, pentru cei feciorelnici,
Cuvinte simple, pentru cei simpli”².

Umanitatea reînnoită sacramental, purificată ascetic și transfigurată haric a Sfântul Efrem, se auto-percepe ca „organ muzical” de expresie a tainelor, ce cântă la atingerea divină. Cântul produs de lira Naturii și de cea a Scripturii, instrumentele și mediile de transmitere a Revelației, reverberează și se amplifică în lira umanității harice a teologului poet. Alături de metafora veșmântului, cea a lirei ne permite întrevăderea unei a doua scheme, de data aceasta mistagogice. Și pe aceasta ne-am însușit-o și am aplicat-o în cadrul lucrării de față, urmărind periplul tainelor sădite de Dumnezeu în fapte (sub forma rațiunilor și a potențialului lor simbolic), transmise în Scripturi (în cuvintele profetice și prefigurările Vechiului Testament), și împlinite în umanitatea îndumnezeită a lui Hristos la Întrupare. Cele trei secțiuni majore ale lucrării amintite anterior - *Poetica*, *Theologica* și *Symbolica* - se referă exact la domeniile celor trei „harfe”: Natura, Scriptura și umanitatea harică.

Sub cele trei aspecte, al sensibilității receptive, al rezonanței interioare și al expresivității simbolico-poetice, metafora lirei corespunde parcursului tainei la nivel antropologic. Iar cadrul

² ST. EPHREM THE SYRIAN, *The Hymns on Faith*, translated by Jeffrey T. Wickes, Saint Louis University, *The Fathers of the Church*, A New Translation, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2015, p. 157.

ritual și artistic al interpretării *madrāṣē*-lor dobândește o semnificație aparte și puteri transformatoare. *Catharsis*-ului poetic și *iluminarea* simbolic-mistagogică au drept scop transmiterea tainelor mântuirii și însuflețirea membrilor comunității în lucrarea Evangheliei. Memoria baptismală și euharistică înmagazinată în textul *madrāṣē*-lor îi însoțește în viața de zi cu zi, îndemnându-i la împlinirea făgăduințelor conținute în inițierea lor.

Ultima parte conține o prezentare a terminologiei analogice și conceptuale efremiene. Este necesară o inițiere în limbajul „tehnic” al autorului, în afara căreia multe înțelesuri ar putea să ne scape. Sfântul Efrem a ales calea limbajului analogic pentru a-și exprima gândirea teologică. Dar folosește și un limbaj conceptual de origine siriacă, apropiat semantic de cel al Sinodului I Ecumenic de la Niceea. Terminologia este circumscrisă problematicii teologice a timpului, privitoare la dumnezeirea lui Hristos, la egalitatea Lui cu Tatăl, la realitatea numelor divine și la semnificația lor.

Concepția dinamică despre Revelație constituie premisa unui specific efremian în terminologia teologică. Ea se vedește în întrebuințarea frecventă a perechilor polare, de tipul: Creator-creatură, văzut-nevăzut, revelat-ascuns, cuvânt-tăcere. Dispuse și utilizate în acest mod, ele devin capabile să exprime simultan atât distanța ontologică dintre creat și necreat, cât și intersectarea lor în actul Revelației.

Capitolul 3 *Theologica* „*«Veșmântul de cuvinte» al tainei – între limbajul Scripturii și cel al teologiei*” este dedicat concepției Sfântului Efrem despre cuvântul teologic ca răspuns uman la Revelație. Dezvolt în acest scop profilul lui de teolog urmărind principalele teme efremiene pe subiect și corespondențele lui cu Părinții capadocieni, cu Sfinții Dionisie Areopagitul și Maxim Mărturisitorul.

Preocuparea pentru ortodoxie a acestor Părinți o înțelegem în termenii unei corecte receptări și transmiteri a adevărului creștin, care este de natură revelată și tainică. Pentru aceasta trebuie îndeplinite concomitent mai multe condiții: deschierea prin credință, o atitudine intelectuală smerită și angajarea într-o viață curată, trăită după principiile Evangheliei. Trufia intelectuală și iscodirea obraznică a celor mai presus de înțelegere trebuie condamnate de la început. Sfântul Efrem și la contemporanii săi capadocieni întâlnim un „proto-apofatism”, care solicită imperios cinstirea prin tăcere a tainelor dumnezeiești celor rămase ascunse. Dar și tainele revelate trebuie abordate cu evlavie și recunoștință, cu discernământ și recurgând la un limbaj potrivit. Premisa fundamentală a teologului responsabil este conștiința vie a abisului ontologic care-l separă de

Creator, potrivit Sfântului Efrem.

„Întunericul supra-luminos” al Sfântului Grigorie de Nyssa corespunde prăpastiei ontologice efremiene. În ciuda contrastului aparent, cele două imagini sunt expresia distanța insurmontabilă dintre om și Dumnezeu. Abisul ontologic modelează și atitudinea în cunoaștere: nu putem ști despre Dumnezeu decât ceea ce El Însuși ne-a revelat despre Sine și numai în măsura în care ne dispunem smerit într-o relație de receptivitate și adecvare la misterul dumnezeiesc.

În al doilea rând, în privința metodei utilizate în teologie, Sfântul Efrem diferă considerabil de Părinții capadocieni. Dincolo de diferențele metodice și formale indiscutabile, descoperim fondul comun al învățăturii lor despre *păstrarea caracterului tainic al Revelației în însuși actul descoperirii*. Metoda *conceptual-dogmatică* a Sfântului Vasile, respectiv cea *simbolic-poetică* a Sfântului Efrem, sunt într-o relație de complementaritate, care ne determină să reconsiderăm importanța metodei simbolice în teologie. Dacă dorim să îl apreciem pe Sfântul Efrem pe măsura a ceea ce este el cu adevărat, adică reprezentantul exponențial al unei tradiții teologice de factură simbolică, atunci trebuie să ne aplecăm cu toată seriozitatea și deschiderea spre modul lui inedit poetic și simbolic de a face teologie. Este exact ceea ce ne propunem în teza de față care tratează pe rând poetica, simbolismul și teologia efremiană.

Proto-apofatismul Sfinților Vasile și Efrem se vădește în raportarea lor la o altă polaritate fundamentală prezentă în Revelație dar și în teologie, cea dintre cuvânt și tăcere. Enigmatică sintagmă vasiliană „dogmele se tac” ne descoperă o importantă conotație a termenului: dogma nu înseamnă proclamarea emfatică a unei definiții obligatorii, ci se referă la taina vie și ascunsă situată dincolo de „veșmântul cuvintelor”. Ea înseamnă, desigur, delimitarea adevărului Bisericii de învățăturile eretice, ca prim și urgent scop. Dar formularea adesea paradoxală și apofatică a dogmei reprezintă prin ea însăși un indiciu al adevăratei sale meniri, aceea de ne atrage spre taină. În acest sens putem vorbi de o *funcție simbolică a dogmei* și de o relație de tip *simbol-taină* între formularea în cuvinte și adevărul transcendent spre care aceasta arată.

Correspondențele Sfântului Efrem cu Sfântul Grigorie Teologul, asemănările și deosebirile dintre ei sunt nenumărate și deschise cercetării pentru multă vreme de aici înainte. O primă comparație sistematică a celor doi, pe tema contracarării metodei ariene în teologie, a fost realizată de Paul Russel. Apar în prim plan teme de maximă importanță și deosebit de actuale, precum cea privitoare la natura limbajului teologic, la atitudinea teologului înaintea misterului divin și la

valoarea muncii de cercetare teologică³.

După cum am văzut, limbajul Scripturii este pentru Sfântul Efrem „veșmântul de cuvinte” în care se „îmbracă” Dumnezeu în Revelație. De aceea el nu admite cu ușurință în teologie termeni proveniți din limbajul profan sau alte limbaje, precum cel filosofic. Spre deosebire de el, Sfântul Grigorie apreciază limbajul filosofic, superior celui profan, chiar dacă nu este luminat de har. Pentru amândoi, limbajul teologic trebuie să se bazeze pe cel al Scripturii, iar înțelegerea locurilor dificile trebuie să se realizeze prin raportarea la corpul ei ca întreg.

De mare însemnătate în contextul mai larg al argumentației noastre este *caracterul simbolic al limbajului Scripturii*. Cei doi condamna literalismul și arată că textul Scripturii are adâncimi de înțeles, imposibil de epuizat de către un singur interpret. Între sensul concret și cel figurat sau spiritual există o relație asemănătoare cu cea dintre umanitatea și divinitatea lui Hristos: acestea nu trebuie separate, dar trebuie deosebite. Cheia de interpretare a Scripturii este hristologică și presupune adesea aplicarea metodei dublei atribuirii.

Puterea și limitele limbajului uman, respectiv pluralitatea limbajelor și a regnurilor reprezintă o altă temă teologică interesantă. Pentru Sfântul Efrem fiecare regn pământean sau ceresc are un limbaj propriu, care conferă semnificație lucrurilor în interiorul propriei lumi. De aceea, limbajele altor regnuri trebuie tratate cu toată atenția: fie le cinstim prin tăcere, pentru că se referă la realitățile din alte lumi, pentru care nu avem nici o reprezentare, fie le exprimăm în limbaj uman dar într-o formă simbolic-analogică. În acest caz devine evident faptul că realitățile Împărăției lui Dumnezeu și ale lumilor angelice nu pot fi exprimate decât în mod analogic și simbolic.

În continuare ne reținem atenția aprecierile celor doi Părinți cu privire la posibilitatea și rostul activității teologice. Omul a fost înzestrat de Dumnezeu cu „darul cuvântului”, încă din creație, i s-a dat privilegiul de a stăpâni peste toate viețuitoarele și de a le numi. Însă distanța ontologică față de Creator, pe de o parte, căderea și confuzia instalată în ființa și în cunoașterea umană, pe de alta, invită la prudență și teamă sacră în raport cu grăirea despre tainele dumnezeiești. Abia Întruparea Cuvântului și grăirea lui ca Om despre tainele Împărăției lui Dumnezeu întemeiază, dincolo de limitele și posibilitățile inerente ale limbajului uman, posibilitatea ca acesta să devină purtător de taine dumnezeiești. În contextul discuției noastre despre capacitatea limbajului omenesc și despre posibilitatea teologiei, aceasta este una dintre cele mai importante consecințe ale Întrupării.

³ De mare utilitate în acest scop se dovedesc analizele lui Thomas Koonammakkall, Tanios Bou Mansour și Kees den Biesen, la care mă raportez în această secțiune.

Întrupându-Se, Hristos a îndumnezeit întreaga existență omenească, atât trupul, cât și gândirea, simțirea și capacitatea umană de exprimare. Posibilitatea cuvântului teologic derivă din această realitate transferată de Hristos Bisericii ca harismă a grăirii despre Dumnezeu.

Partea a doua a capitolului 3 *Theologica* tratează corespondențele Sfântului Efrem cu Sfinții Dionisie Areopagitul și Maxim Mărturisitorul. În legătură cu tema noastră despre simbol și taină, cel mai interesant aspect al apropierii de autorul areopagitic este *complementaritatea dintre apofatism, symbolism și teologia numelor divine*⁴. Sfântul Efrem distinge între numele divine proprii și cele împrumutate din condiția umană. Cele dintâi sunt „hotare” ale Revelației peste care nu se poate trece, în vreme ce numele împrumutate au un caracter analogic și figurat. Deși nu se confundă cu realitatea desemnată, numele sunt necesare în cunoașterea lui Dumnezeu, potrivit Sfântului Efrem: nu se poate renunța la ele nici pe treptele cele mai înalte ale apofatismului, așa cum sugerează Sfântul Dionisie în *Teologia Mistică*. Limbajul uman păstrează o funcție iconică, picturală în descrierea Divinului și trebuie să se mulțumească cu aceasta. Valențele mistice ale cuvintelor, numelor și literelor, specifice unei culturi semitice și aramaice, îl fac pe Sfântul Efrem să ne vorbească despre puterea Numelui Domnului care îi face simțită prezența în modul cel mai real. Teologia efremiană și cea dionisiană trebuie privite în final ca arte sacre, ca suite de icoane și ca sacramente.

Tema corespondențele teologice dintre Sfântului Efrem și Sfântul Maxim Mărturisitorul, pe care am tratat-o într-un studiu anterior, o rezum și o aprofundez aici. Cele mai importante aspecte ale paralelei dintre cei doi sunt: întreita întrupare/revelare a lui Dumnezeu, egalitatea în demnitate a revelației naturale cu cea scripturală; viziunea asemănătoare asupra etapelor istoriei mântuirii și corespondența dintre *logoi* maximieni și *rāzē* efremiene. În final dezvolt schema viziunii teologice efremiene⁵. Calea verticală (a anagogiei) privește spre „pânza” creației pentru a distinge dincolo de textura ei chipul Artistului divin. Calea orizontală (a tipologiei) vede în desfășurarea temporală a realităților istoriei sacre descoperirea progresivă a planului divin de mântuire a lumii, revelat deplin în Iisus Hristos.

Capitolul 4 *Symbolica* cu titlul „*Veșmântul simbolic al Revelației și al teologiei poetice efremiene*” este dedicat în întregime symbolismului efremian propriu-zis.

⁴ În compararea cu autorul areopagitic ne raportăm la cercetările erudite ale Părintelui Alexander Golitzin cu privire la teologia numelor divine și la perechea ascuns-revelat.

⁵ Viziunea teologică efremiană la care mă refer aici se raportează în interpretările lui R. Murray și a lui Th. Koonammakkal

Pentru a-l înțelege pe Sfântul Efrem trebuie să gândim simbolic. Gândirea simbolică reprezintă o dimensiune „cons substanțială a minții umane”, care „precedă limbajul și gândirea discursivă”⁶. Ea este înrădăcinată în experiențele umane primare, arhetipale, anterioare ivirii conștiinței de sine și limbajului articulat. În primă instanță are de-a face cu percepția inconștientă, colorată afectiv și expusă experienței directe a realității. Este caracterizată de tendința spontană spre asociere, semnificare și ordonare a experiențelor senzorial-afective și cognitive. Gândirea simbolică joacă un rol determinant nu doar în toate religiile lumii, ci și în începuturile și structurarea oricărei culturi și civilizații umane. Oriunde există omul, gândirea simbolică îl însoțește și alcătuiește în sine un limbaj, distinct de cel verbal, deși adesea asociat lui. Dimensiunea simbolică reprezintă o parte însemnată în configurarea funcției noastre cognitive. De aceea, filosofii și psihologii moderni vorbesc despre *homo symbolicus* ca despre cea mai bună definiție a omului.

În termenii Sfântului Efrem, Dumnezeu utilizează limbajul simbolic ca pe un alt „veșmânt” al tainelor sale, tocmai pentru că este perfect adaptat puterilor omenești de înțelegere. Lira naturii este una tăcută, dar ea vorbește spiritului uman orienta prin credință asupra lumii înconjurătoare prin limbajul simbolurilor.

În prima parte a capitolului identific categoriile de simboluri folosite cu precădere Sfântul Efrem și în ce măsură acest lucru este relevant pentru gândirea lui teologică. În acest scop mă raportează la diversele clasificări realizate de savanții siriaciști. Împărțindu-le după criteriul provenienței, Edmund Beck distinge între simbolurile efremiene biblice, naturale și sacramentale⁷. În mod semnificativ, Robert Murray adaugă la clasificarea lui Beck „veșmântul de nume”, care reprezintă o altă dimensiune a simbolismului efremian. Sebastian Brock alege modelul scării lui Iacob: dinspre Dumnezeu ea apare ca iubire pogorătoare ce întâmpină omul pe toate treptele creației, iar dinspre om, ca răspuns al credinței ce accede prin simboluri la înțelesurile mai înalte ale tainelor. Tabloul titlurilor simbolice ale lui Hristos realizat de R. Murray devine semnificativ în contextul evidențierii rolului pe care „veșmântul de nume” îl deține în teologia siriacă și în cea a Sfântului Efrem în special⁸. În același timp, o arie largă de simboluri efremiene include o

⁶ Mircea ELIADE, *Imagini și simboluri. Eșeu despre simbolismul magico-religios*, traducere de Alexandra Beldescu, Editura Humanitas, București, 1994, p. 15.

⁷ Utilă sub raportul simplității, clasificarea prezintă dezavantajul imposibilității distingerii între simbolismul biblic și cel natural. Simbolismul biblic este constituit, într-o bună măsură, din elemente ale lumii naturale. În acest caz cel „natural” s-ar putea referi la un simbolism extra-biblic, ceea ce are sens, dar necesită precizări suplimentare. Am tratat parțial acest subiect în studiul meu T. D. PARASCHIV, „«Mărgăritarul de mare preț» ...”, pp. 131-133.

⁸ În analiza configurațiilor tipologice mă bazez în bună măsură pe cercetările lui Robert MURRAY din *Symbols of Church and Kingdom. A Study in Early Christian Tradition*, published by T&T Clark, London, 2006.

dimensiune antropologic-hristologică⁹. Nevoile umane fundamentale de adăpost, îmbrăcăminte și hrană sunt văzute atât sub aspectul lor concret, cât și sub cel simbolic și spiritual. În Întruparea Domnului, ele sunt sanctificate și întoarse dinspre silnicia și abuzurile firii umane corupte de păcat spre statutul lor demn și nobil, devenind mijloacele comuniunii cu Dumnezeu și cu semenii aflați în nevoie.

Metafora „schimbului de veșminte” între Dumnezeu și om, prin care Sfântul Efrem descrie descoperirea de Sine a lui Dumnezeu și asumarea de către El a condiției umane în toate dimensiunile ei, ne ajută decisiv și în acest caz: Dumnezeu „împrumută” din condiția umană un simbolism antropologic-cosmologic, iar omul primește de la Dumnezeu unul mesianic-eschatologic. În Persoana divino-umană a lui Hristos toate aceste dimensiuni se reunesc în chip desăvârșit. De o vastitate impresionantă, simbolismul efremian include practic toate categoriile de simbolism religios. Dacă este vorba de un specific al tratării sale, cel mai important aspect este orientarea hristologică. Autor original și prolific, Sfântul Efrem este greu de încadrat școala hermeneutică, solicitându-ne să vedem în el reprezentantul unui mediu cultural siro-aramaic.

Pentru orientarea în mijlocul noianului de imagini și simboluri efremiene, de cel mai mare folos ne este schema lui R. Murray, pe care o folosim drept sistem de coordonate și busolă. Simbolismul, mistagogia și teopoetica constituie obiectul de studiu cel mai important din acest ultim capitol. Pentru aceasta ne raportăm la două imagini efremiene reprezentative, prin care el descrie drama mântuirii noastre în Hristos, proiectată în plan vertical și orizontal: „*Din sânul Tatălui în adâncul iadului*” și „*din Paradis în Paradis*”. Cele două axe se întâlnesc în Hristos, centrul de referință și scopul suprem al acestor desfășurări simbolice.

În viziunea Sfântului Efrem cele două axe sunt parcurse mai întâi de Hristos: pe verticală – prin Fiul ce se pogoară din sânul Tatălui în cel al Fecioarei, apoi al Iordanului și al șeolului pentru a Se întoarce înapoi la Tatăl; iar pe orizontală, descoperindu-Se drept Cuvânt originar al lui Dumnezeu, ce însoțește și călăuzește umanitatea din Paradisul cel dintâi în cel eschatologic, asumând condiția de semen al nostru, dar și pe cea de Cale, Adevăr și Viață.

Multiplele analize și clasificări ne permit apropierea de ideea unei caracterizări a simbolismului efremian. Întâlnim un *simbolism cosmologic, stihial și arhetipal* și o serie de *simboluri sintetic-cosmologice și hristologice* (precum perla, măslinul și untdelemnul). În pofida

⁹ Cf. Costion NICOLESCU, *Hristos, Adăpostul, Veșmântul, Hrana, Doctorul și Leacul omului și al omenirii pe calea mântuirii* (teza de doctorat susținută în 2006 la Institutul Saint Serge din Paris), Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2011.

a ceea ce susțin unii teologi ortodocși și occidentali contemporani marcanți, despre irelevanța simbolismului natural în creștinism, Sfântul Efrem valorifică la maximum potențialul de semnificație al proprietăților naturale și al utilizărilor umane al acestor simboluri. Chiar și atunci când acestea au dobândit puternice conotații păgâne, el le preia și le trece prin baia botezului, le curăță de zgura idolatră și le repune în locul lor bine-meritat de simboluri ale transcendenței și ale lucrării divine în lume. Atitudinea lui pozitivă în valorificarea potențialului simbolic natural ne deschide perspectiva unei relații noi între simbolismul creștin și cel religios universal (sau pre-creștin). Sacramentalitatea naturală a lumii și potențialul ei simbolic sunt în legătură directă cu vocația primordială a omului de sacerdot și hermeneut al întregii creații. Acest potențial simbolic natural devine argumentul pentru care Dumnezeu însuși alege să ne vorbească prin intermediul lor.

Simbolurile sintetic-cosmologice efremiene devin pe rând imagini ale creației și revelației, dar și ale lui Hristos, Dumnezeu-Omul. Universul creat are o structură simbolică desfășurată pe scara ontologică. *Symbolism tipologic și sacramental* este de asemenea puternic reprezentat în poemele Sfântului Efrem; combinat cu cel natural, el conferă o frumusețe și un farmec aparte scrierilor sale. Tipologia investește persoanele și evenimentele cu semnificația împlinirii viitoare, le transformă în *simboluri temporale* purtătoare de taine. Astfel de simboluri „orizontale” sunt nenumărate în scrierile Sfântului Efrem, iar comentatorii moderni le definesc în raport cu înțelegerea efremiană a timpului și istoriei, modelată, așa cum am precizat anterior, de consecințele Întrupării.

Paradisul este „patria tuturor simbolurilor”, o temă intens exploatată de Sfântul Efrem. El apare ca un munte întreit etajat și corespunde alcătuirii Arcei potopului, „ierarhiei” din Sinai (disponerii în Munte a lui Moise, preoților și poporului), structurii Templului, împărțirii Bisericii și alcătuirii ființei umane. Structurile ternare deschid șirul corespondențelor tipologice și mistagogice între diferitele prototipuri temporare ale mântuirii și conduc din etapă în etapă, din Paradisul originar spre cel final.

În același timp, tipologia și simbolismul sacramental efremian iau forma unei mistagogii și a unei teopoetici a Sfintelor Taine fără egal în literatura patristică. În reflecțiile lui asupra tripticului inițierii creștine din Biserica siriacă, simbolul și taina se regăsesc și se îngemănează lucrând sinergic la purificarea, luminarea și sfințirea omului. Mistagogia devine tâlcuirea periplului Tainei: din natură și Scriptură, prin Hristos în Sfintele Taine din Biserică; de aici mai departe, în sufletele creștinilor care trăiesc anticipat în ele Taina Împărăției viitoare. Așa cum tipologia este o proiecție a *oiconomiei* mântuirii pe axa timpului, mistagogia este o reflexie a aceleiași în materialitatea

înduhovnicită a simbolismul liturgic-sacramental. Acesta adună în reprezentările lui simbolurile arhetipale ale Paradisului original, prefigurările vechi-testamentare și împlinirea acestora în Hristos. Iar harul Bisericii preface simbolurile materiale în taine lucrătoare în ființa fiecărui credincios și a comunității Trupului mistic al lui Hristos.

Sfântul Efrem a contemplat și tâlcuit tainele mântuirii în simbolurile Naturii, ale Scripturii și ale Bisericii, iar apoi le-a împărtășit credincioșilor în minunatele sale poeme. Noi înșine ne împărtășim astăzi de ele și, întremați cu hrana tare a cuvinte sale, ne așezăm cu smerenie în același jug binecuvântat al slujirii lui Hristos în Biserica zilelor noastre.

Bibliografie selectivă

Opera efremiană de origine siriacă:

DES HEILIGEN EPHRAEM DES SYRERS, *Hymnen de Ecclesia*, Uebersetzt von Edmund Beck, Secretariat du CSCO 198/199; Syr. 84/85, Louvain, 1960.

DES HEILIGEN EPHRAEM DES SYRERS, *Sermones de Fide*, Uebersetzt von Edmund Beck, Secretariat du CSCO 212/213 ; Syr. 88/89, Louvain, 1961.

DES HEILIGEN EPHRAEM DES SYRERS, *Carmina Nisibena I*, Uebersetzt von Edmund Beck, Secretariat du CSCO 218/219; Syr. 92/93, Louvain, 1961.

DES HEILIGEN EPHRAEM DES SYRERS, *Carmina Nisibena II*, Uebersetzt von Edmund Beck, Secretariat du CSCO 240/241; Syr. 102/103, Louvain, 1963.

ST. EPHREM THE SYRIAN, *The Hymns on Faith*, translated by Jeffrey T. Wickes, Saint Louis University, *The Fathers of the Church*, A New Translation, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2015.

EPHREM THE SYRIAN, *Hymns: Hymns on the Nativity, Hymns against Julian, The Hymns on Virginity and on the Symbols of the Lord*, translated and introduced by Kathleen E. McVey, Preface by John Meyendorff, published in Paulist Press, New York, 1989.

SAINT EPHREM THE SYRIAN, *Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan*. translated by C.W. Mitchell, Vol I: „The Discourse addressed to Hypatius”, London, 1912.

ST. EPHREM THE SYRIAN, *Selected Prose Works: Commentary on Genesis, Commentary on Exodus, Homily on our Lord, Letter to Publius*, translated by Edward G. Mathews jr. and Joseph P. Amar, Edited by Kathleen McVey, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1994.

EPHREM DE NISIBE, *Commentaire de l'Evangile concordant ou Diatessaron*, traduit du Syriaque et de l'arménien par Louis Leloir, Les Edition du Cerf, 29, Paris, 1966.

SFÂNTUL EFREM SIRIANUL, *Imnele Raiului*, studiu introductiv și traducere de diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2010.

SFÂNTUL EFREM SIRIANUL, *Imnele Nașterii și Arătării Domnului*, prezentare și traducere de diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2010.

SFÂNTUL EFREM SIRIANUL, *Imnele Păresimilor, Azimelor, Răstignirii și Învierii*, studiu introductiv și traducere de diac. Ioan I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2010.

Consemnările istorice și hagiografice despre Sfântul Efrem:

- BARHADBESHABBA, „The Cause of the Foundation of the Schools” in *Sources for the History of the School of Nisibis*, translated with an introduction and notes by Adam H. Becker, *Translated Texts for Historians*, vol. 50, Liverpool University Press, 2008.
- JACOB OF SARUG, *A Metrical Homily on Holy Mar Ephrem*, Critical edition of the Syriac text, translation and introduction by J.P. Amar (ed), *Patrologia Orientalis*, t. 47, fasc. 1, No. 209, Brepols, Turnhout, Belgique, 1995.
- PALADIE, *Istoria lausiacă (Lavsaiçon)*, traducere, introducere și note de Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, București, Ed. I.B.M.B.O.R., 2007.
- SOZOMEN, *Istoria Bisericească*, III, 16, tradusă în românește de I.P.S. Iosif Gheorghian, Mitropolit Primat al României, București, Tipo-Litografia „Cărților bisericești”, 1897.
- TEODORET, EPISCOPUL CYRULUI, „Istoria bisericească” IV. 29, în: *Scrieri. Partea a doua*, traducere de Preot prof. Vasile Sibiescu, *PSB* 44, București, Ed. I.B.M.B.O.R., 1995.
- FERICITUL TEODORET, EPISCOPUL CIRULUI, *Viețile sfinților pustnici din Siria*, traducere din limba greacă și note de Dr. Adrian Vlas-Tănăsescu, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 2001.

Studii despre opera Sfântului Efrem:

- AMAR, Joseph, „An unpublished *Karšūnī* Life of Ephrem the Syrian”, *Le Museon*, Revue d’Études Orientale, tome 106, fasc. 1-2, Louvain-la-Neuve, 1993, pp. 119-144.
- ANNUS, Amar, „The Survivals of the Ancient Syrian and Mesopotamian Intellectual Traditions in the Writings of Ephrem Syrus”, *Ugarit Forschungen* 38 (2006), pp. 1-25.
- ASHBROOK HARVEY, Susan, „Embodiment in Time and Eternity: A Syriac Perspective”, *St Vladimir's Theological Quarterly* 43, No. 2 (1999), pp. 105-130.
- ASHBROOK HARVEY, Susan, „On Mary’s voice: Gendered words in Syriac Marian tradition”, in D.B. Martin & P. Cox Miller (eds.), *The Cultural Turn in Late Ancient Studies: Gender, Asceticism, and Historiography*, Durham NC & London, 2005, pp. 63-86.
- ASHBROOK HARVEY, Susan, „Performance as Exegesis: Women’s Liturgical Choirs in Syriac Tradition” in *Inquiries into Eastern Christian Worship*, Edited by Bert Groen, Steven Hawkes-Teeple and Stefanos Alexopoulos, Eastern Christian Studies 12, Peeters Leuven – Paris – Walpole, MA, 2012, pp. 47-64.
- BECK, Edmond, art. „Éphrem le Syrien (saint), † 373: 1. Vie et personnalité. 2. Œuvres. 3. Doctrine spirituelle” în : *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique*, Tome 4, Coll. 788-807.

- BECK, Edmund, „Die Eucharistie bei Ephräm”, *Oriens Christianus* 38 (1954), pp. 41-67.
- BECK, Edmund, „Die Mariologie der echten Schriften Ephräms", *Oriens Christianus* 40 (1956), pp. 22-39.
- BECK, Edmund, „Symbolum-Mysterium bei Aphraat und Ephräm", *Oriens Christianus* 42 (1958), pp. 19-40.
- BECK, Edmund, „Le Baptême chez Saint Ephrem”, *L'Orient Syrien*, 1(1956), pp. 111- 136.
- BEGGIANI, Seely Joseph, „The Typological Approach of Syriac Sacramental Theology”, *Theological Studies* 64 (2003), pp. 543-557.
- DEN BIESEN, Kees, *Simple and Bold, Ephrem's Art of Symbolic Thought*, Gorgias Dissertations 26, Early Christian Studies, Vol. 6, Gorgias Press, 2006.
- DEN BIESEN, Kees, „Ephrem the Theologian: Perceptions and Perspectives”, published in *Saint Éphrem, poète pour notre temps* (Patrimoine Syriaque : Actes du colloque XI, Alep 2006), Antélias, Lebanon (2007), pp.155-173.
- BOTHA, Philippus J., „Polarity: The theology of anti-Judaism in Ephrem the Syrian's hymns on Easter”, *HTS* 46/1&2 (1990), pp. 36-46.
- BOTHA, Philippus J., „Antithesis and argument in the hymns of Ephrem the Syrian”, *HTS* 44/ 3 (1988), pp. 581-595.
- BOTHA, Philippus J., „The Poet as Preacher: St. Ephrem The Syrian's Hymn *De Virginitate* XXXI as a coherent, aesthetic, and persuasive poetic discourse”, *Acta Patristica et Byzantina* 19 (2008), pp. 44-72.
- BOTHA, Philippus J., „The paradox between appearance and truth in Ephrem the Syrian's Hymn *De Crucifixione* IV”, *Acta Patristica et Byzantina* 13 (2002), pp. 34-49.
- BROCK, Sebastian, „The Poetic Artistry of Saint Ephrem: An Analysis of H. Azim. III”, *Pd l'Or*, 6-7 (1975-1976), pp. 21-28.
- BROCK, S.P., „Mary and the Eucharist: an oriental perspective”, in *Sobornost/Eastern Churches Review* 1:2, 1979, pp. 50-59.
- BROCK, Sebastian, „World and sacrament in the writings of the Syrian Fathers", *Sobornost* 6:10 (1974), pp. 685-696; retipărit în: *Studies in Syriac Spirituality* (Syrian Churches Series 13), [Kottayam], 1988, pp. 1-12.
- BROCK, Sebastian, „The robe of glory, A biblical image in the Syriac tradition”, *The Way* 39:3 (1999), pp. 247-259.

- BUTTS, Aaron Michael, „Manuscript Transmission as Reception History: The Case of Ephrem the Syrian (d. 373)”, *JEChS*, Vol. 25, No. 2, (2017): 281-306.
- CARAZA, Ion, „Imnele Sf. Efrem Sirul despre Maica Domnului”, *ST* 7-8 (1967), pp. 456-466,
- CHIALA, Sabino, „St Ephrem the Syrian as a Reader of Holy Scripture, A Witness of Plurality in Biblical Hermeneutics”, in *Syriac Orthodox Patriarchal Journal* 55 (2017), pp. 39-49.
- FIEY, Jean M., „Les évêques de Nisibe au temps de Saint Ephrem”, *Pd l'Or*, vol. 4, n° 1-2 (1973), pp. 134-135.
- GRAFFIN, François, „L'eucharistie chez Saint Ephrem”, *Pd l'Or* vol. 4, n° 1-2 (1973), pp. 93-121.
- GRIBOMONT, Jean, „Le triomphe de Pâques d'après S. Ephrem”, *Pd l'Or* 4, n° 1-2 (1973), pp. 147-189.
- GRIFFITH, Sidney, „*«Faith Adoring the Mystery»: Reading the Bible with St. Ephraem the Syrian*”, Marquette University Press Milwaukee, 1997, pp. 303-373.
- GRIFFITH, S.H., „Ephraem the Syrian's Hymns «Against Julian». Meditations on history and imperial power”, in *Vigiliae Christianae. A Review of Early Christian Life and Language* 41, 1987, pp. 238-266.
- GRIFFITH, S.H. „Ephraem the Exegete (306-373). Biblical commentary in the works of Ephraem the Syrian. A special contribution”, in C. KANNENGIESSER, *Handbook of Patristic Exegesis. The Bible in Ancient Christianity. With Special Contributions by Various Scholars (The Bible in Ancient Christianity 1)*, Leiden-Boston, 2004, pp. 1395-1428.
- HARTUNG, Blake, „The Authorship and Dating of the Syriac Corpus attributed to Ephrem of Nisibis: A Reassessment”, in *Zeitschrift für Antikes Christentum (ZAC) / Journal of Ancient Christianity*; 2018; 22(2), pp. 296–321.
- HAUSHERR, Irene S.I., „La philosophie du nom chez saint Ephrem”, în: *Noms du Christ et voies d 'oraison, Orientalia Christiana Analecta (OCA)* 157, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1960, p. 64-72.
- HEMMERDINGER-ILIADOU, Demokratia, „Éphrem (les versions)” în Marcel VILLER (ed.), *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique. Doctrine et histoire*, 1959, Tome 4, coll. 800-819.
- ICĂ jr, Diac. Ioan I., „Sfântul Efrem, creștinismul siriac și cealaltă teologie”, studiu introductiv la *Sfântul Efrem Sirianul, Imnele Raiului*, Editura Deisis, Sibiu, 2010, pp. 5-21.
- ICĂ jr, Diac. Ioan I., „O teologie poetică a misterului pascal”, studiu introductiv la Sfântul Efrem Sirianul, *Imnele Păresimilor...*, Editura Deisis, Sibiu, 2010, pp. 5-29.

- KADAVIL, Mathai, *The World as Sacrament, Sacramentality of Creation from the Perspective of Leonardo Boff, Alexander Schmemmann and Saint Ephrem*, Uitgeverij Peeters, Bondgenotenlaan 153, Leuven, 2005.
- KIM, Jung, *Catechesis and Mystagogy in St. Ephrem the Syrian: The Liturgy of Baptism and the Madrashe*, Boston University, Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Theology, 2013.
- KOONAMMAKKAL, Thomas, *The Theology of Divine Names in the Genuine Works of Ephrem*, Moran Etho 40, SEERI, Baker Hill, Kottayam, Kerala, India, 2015.
- KOONAMMAKKAL, T. K., „Ephrem's Ideas on Singleness”, *HJSS*, Vol. 2.1, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999 [2010], pp. 57-66.
- LELOIR, Louis, „L'actualité du message d'Ephrem”, *Pd l'Or* 4, n° 1-2 (1973), pp. 55-72.
- MANSOUR, Tanios Bou, *La pensée symbolique de Saint Ephrem le Syrien*, Bibliothèque de L'Université Saint Esprit, Kaslik, Liban, 1991.
- MCVEY, Kathleen, „Ephrem The Syrian's Use of Female Metaphors to Describe the Deity” *Zeitschrift für Antikes Christentum (ZAC) / Journal of Ancient Christianity* 5:2 (2001), pp. 261-288.
- MELKY, Joseph, „Saint Ephrem le syrien, Un bilan de l'édition critique”, *Pd l'Or* (1983), pp. 3-88.
- MURRAY, Robert, *Symbols of Church and Kingdom. A Study in Early Christian Tradition*, published by T&T Clark, London, 2006.
- MURRAY, Robert, „The Theory of Symbolism in St. Ephrem Theology (1)”, *Pd l'Or*, Vol. 6-7 (1975-1976), pp. 1-20.
- MURRAY, Robert, „The Exhortation to Candidates for Ascetical Vows at Baptism in the Ancient Syriac Church”, *New Testament Studies*, vol. 21, October 1974, pp. 59-80.
- MUTŌ, Sinichi, „Early Syriac Hermeneutic”, *The Harp*, nr. 1-12, 1998-1999, pp. 43-65.
- NARINSKAYA, Elena, *The Poetic Hymns of Saint Ephrem the Syrian, A Study in the Religious Use of Poetry in Fourth-Century Christianity*, The Edwin Mellen Press, Wales United Kingdom SA48 8LT, Printed in the United States of America, 2013.
- OUTTIER, Bernard, „Saint Ephrem d'après ses biographies et ses œuvres”, *Pd l'Or* vol. 4, n° 1-2 (1973), pp. 11-45.
- PALMER, Andrew, „The Merchant of Nisibis: St Ephrem & his faithful quest for union in numbers'

- Early Christian poetry”: 167-233. Ed. J. den Boeft & A. Hilhorst. Leiden: Brill. 1993.
- PALMER, Andrew „Words, silences and the silent word: Acrostics and empty columns in Saint Ephrem’s Hymns on Faith”, *Pd l’Or* 20 (1995), pp. 129-200.
- PARASCHIV, T. D., „«Marginea de tăcere a Cuvântului». Sfântul Efrem Sirul și Sfântul Vasile cel Mare despre taina teologiei”, *Glasul Bisericii*, LXXX (2021), 4-6, pp. 143-189.
- PARASCHIV, T.D., „«Mărgăritarul de mare preț», Euharistia cosmologică a poetului sau botezul unui simbolism uitat în Imnele Sfântului Efrem Sirul”, în *Glasul Bisericii*, anul LXXXI, nr. 1-3, ianuarie – martie, 2022, pp. 63-143.
- PARASCHIV, T.D., „Teopoetica untdelemnului și tipologia ungerii baptismale în *madrășe-le* Sfântului Efrem Sirul”, în *Teologie și educație la Dunărea de Jos - XX*, Analele Universității „Dunărea de Jos”, Fascicula XVI, pp. 277-339.
- POSSEKEL, Ute, *Evidence of Greek philosophical Concepts in the Writings of Ephrem the Syrian*, CSCO, vol. 580, subsidia, tomus 102, Lovain, 1999.
- RODRIGUES PEREIRA, A.S., *Studies in Aramaic Poetry (c. 100 B.C.E. - c. 600 C.E.). Selected Jewish, Christian and Samaritan Poems*, (Studia Semitica Neerlandica 34), Assen, 1997.
- RUSSEL, Paul, *St. Ephraem the Syrian and St. Gregory the Theologian Confront the Arians*, SEERI, Printed at St. Joseph’s Press, Mannamam, Baker Hill, Kottayam, Kerala, India, 1994.
- RUSSELL, Paul S., „Nisibis as the Background to the Life of Ephrem the Syrian”, *HJSS*, Vol. 8, 179-235, by Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press (2009), pp. 179-235.
- SABER, Georges, „La typologie sacramentaire et baptismale de Saint Ephrem”, *Pd l’Or* vol. 4, n° 1-2 (1973), pp. 73-91.
- SEPPÄLÄ, Serafim, „Baptismal Mystery in St. Ephrem the Syrian and Hymnen de Epiphania”, *Ablution, Initiation, and Baptism in Late Antiquity. Texts and Rites in Judaism, Graeco-Roman Religion, and Early Christianity*, Walter de Gruyter & Co, 2011, p. 1135-1173.
- STEVENSON, Paul, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Saint Ephrem the Syrian*, Monographs of the Peshitta Institute Amsterdam, vol 22, Brill, Leiden/Boston, s.a.
- TEIXIDOR, J., „Muerte, Cielo y Seol en S. Efren”, *Orientalia Christiana Periodica (OCA)* XXVII (1961), pp. 82-114.
- TEIXIDOR, J., „Le theme de la descente aux enfers chez s. Ephrem”, *L'Orient Syrien* 6 :1 (1961), pp. 25-40.
- WICKES, Jeffrey, *Bible and Poetry in Late Antique Mesopotamia Ephrem's Hymns on Faith*,

University of California Press, 2019, [Online], ebook
(<https://ro.everand.com/book/423765787/Bible-and-Poetry-in-Late-Antique-Mesopotamia-Ephrem-s-Hymns-on-Faith>, 23.03. 2024).

YOUSIF, Pierre, „Exégèse et typologie bibliques chez S. Ephrem de Nisibe et chez S. Thomas d'Aquin”, *Pd l'Or* 13 (1986), pp. 31-50.

YOUSIF, Pierre, „Symbolisme christologique dans la Bible et dans la nature chez S. Ephrem de Nisibe”, *Pd l'Or* 8 (1977-1978), pp. 5-66.

Lucrări de teologie

BERGER, Calinic, *Teognosia, - sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae*, traducere de Ieromonah Nectarie (Dărăban), Editura Deisis, Sibiu, 2014.

BORNERT, Rene, *Les Commentaires byzantins de la divine liturgie du VIe au Xe siècle*, Archives de l'Orient chretien, 9, Paris, Institut francais d'etudes byzantines, 1966.

DANIELOU, Jean, *Sacramentum Futuri, Etudes sur les Origines de la Typologie biblique*, Beauchesne et ses Fills, Paris, cu traducerea engleză a lui Dom Wulstan Hibberd: *From Shadows to Reality, Studies in the Biblical Typology of the Fathers*, London Burns @ Oates Limited, London, S.W. 1, 1960.

DANIELOU, Jean, *Bible et Liturgie, La theologie biblique des Sacrements el des fêtes d'après les Pères de l'Église*, Les Editions du Cerf, Paris, 1951, cu traducerea în engleză : *The Bible and the Liturgy*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1956.

GOLITZIN, Ieromonah Alexander, *Et introibo ad Altare Dei, The Mystagogy of Dionysius Areopagita, with Special Reeference to its Predecessors in the Eastern Christian Tradition*, Πατριαρχιον Ιδρυμα Πατερικων Μελετων, Τεσσαλονικη, 1994.

ICĂ jr., arhidiac. Ioan I., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului, - integrala comentariilor liturgice bizantine, studii și texte*, Editura Deisis, 2011.

ICĂ JR., Diac. Ioan I., „Teologia ca «deslușire a Tainei»”, prefață la Andrew LOUTH, *Deslușirea Tainei. Despre natura teologiei*, traducere și postfață de Mihai Neamțu, Ed. Deisis, Sibiu, 1999, pp. 5-23.

LOUTH, Pr. Andrew, *Deslușirea Tainei, Despre natura Teologiei*, traducere și postfață de Mihail Neamțu, perf. de diac. Ioan. I. Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 1999.

MUSURILLO, Herbert, *Symbolism and the Christian Imagination*, Helicon Press, Inc. Dublin, 1962.

PAPADOPOULOS, Stylianos G., *Patrologie, Secolul IV (Răsărit și Apus)*, vol. II/2, traducere de Prof.

- dr. Adrian Marinescu, Editura Bizantină, București, s.a.
- SCHMEMANN, Alexander, *Pentru viața lumii, Sacramentele și Ortodoxia*, traducere de Pr. Prof. Aurel Jivi, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 2001.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, „Simbolul ca anticipare și temei al posibilității icoanei”, în revista *Studii Teologice (ST)*, nr. 7-8 ,1957, pp. 427-452.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. I, II și III, Editura I.B.M.B.O.R., București, ²1997.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Asceză și Mistică creștină sau Teologia Vieții Spirituale*, în Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 1993.
- THUNBERG, Lars, *Omul și cosmosul în viziunea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, traducere de Prof. dr. Remus Rus, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1999.
- VELIMIROVICI, Sfântul Nicolae, *Simboluri și semne*, traducere din limba sârbă Adrian Tănăsescu-Vlas Ionuț și Sladjana Gurgu, Editura Predania, București, 2009.
- ZIZIOULAS, John D., *The Eucharistic Communion and the World*, T&T Clark International, New York, 2011.

Lucrări de filosofie, istoria religiilor și psihologie:

- ARISTOTEL, *Poetica*, Studiu introductiv, traducere și comentarii de D.M. Pippidi, Ediția a III-a, Editura IRI, București, 1998.
- BOIA, Lucian, *Pentru o istorie a imaginarului*, traducere de Mariana Mochi, Editura Humanitas, 2000.
- BORELLA, Jean, *Criza simbolismului religios*, traducere de Diana Murărașu, Editura Institutul European, Col. Sinteze, Iași, 1995.
- CASSIRER, Ernst, *Eseu despre om, O introducere în filozofia culturii umane*, traducere de Constantin Cosman, Humanitas, București, 1994.
- DURAND, Gilbert, *Aventurile imaginii. Imaginația simbolică. Imaginarul*, traducere din limba franceză de Muguraș Constantinescu și Anișoara Boboceă, Editura Nemira, București, 1999.
- ELIADE, Mircea, *Imagini și simboluri. Eseu despre simbolismul magico-religios*, traducere de Alexandra Beldescu, Editura Humanitas, București, 1994
- ELIADE, Mircea, *Tratat de istorie a religiilor*, cu o prefață de George Dumézil, traducere de Mariana Noica, Editura Humanitas, București, 1992.
- HENRY, Michel, *Întreprindere. O filosofie a trupului*, traducere de diac. Ioan I. Ică jr, Sibiu, Editura

Deisis, 2003.

JASPERS, Karl, *Truth and Symbol*, translated with an Introduction by Jean T. Wilde, Twayne Publishers New York, 1959.

MARION, Jean Luc, *Crucea vizibilului, Tablou, televiziune, icoană-o privire fenomenologică*, traducere și postfață de Mihail Neamțu, Cuvânt înainte de diac. Ioan I. Ică jr., Deisis, Sibiu, 2000.

RICOEUR, Paul, *Conflictul interpretărilor, Eseuri de hermeneutică*, traducere și postfață de Horia Lazăr, Editura Echinocțiu, Cluj, 1999.

Dicționare și enciclopedii:

ASHBROOK HARVEY, Susan, (Editor), *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford University Press, 2008.

BRIA, pr. prof. dr. Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă A-Z*, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1994.

CHEVALIER, Jean, Alain GHEERBRANT, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Editura Artemis, București, 1994.

COCAGNAC, Maurice, *Simbolurile biblice. Lexic teologic*, trad. din franceză de Michaela Slăvescu, Humanitas, București, 1997.

KANNENGIESER, Charles, *Handbook of Patristic Exegesis*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 2006.

LÉON-DUFOUR, Xavier, (Coord.), *Vocabular de Teologie Biblică*, Editura Arhiepiscopiei romano-catolice de București, Buburești, 2001

LAMPE, G.W.H. (edited by), *A Patristic Greek Lexicon*, London: Oxford University Press, 1961.

LIDDELL H.G. and SCOTT R., *A Greek-English Lexicon*, Revised throughout, American Book Company, New York, Chicago, Cincinnati, 81901.

MCGUCKIN, pr. John Anthony, *Dicționar de teologie patristică*, traducere din limba engleză de Dragoș Dâscă și Alin-Bogdan Mihăilescu; ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Doxologia, Iași, 2014.